

Тема 7, 8. Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX – поч. XX ст.)

- 1. Політичне і соціально-економічне становище українських земель у складі Російської імперії**
  - 1.1. Суспільно-політичні рухи в Україні: декабристи, Кирило-Мефодіївське братство**
- 2. Політичне і соціально-економічне становище українських земель у складі Австро-Угорщини**
  - 2.1. Суспільно-політичний рух у Західній Україні – Руська Трійця, „Просвіта”, НТШ**
- 3. Українські землі в роки Першої російської революції та світової війни**

З кінця XVIII і до початку XX ст., майже 150 років українські землі перебували у складі двох імперій – Російської і Австро-Угорської. Обидві імперії – це був конгломерат з етнічно і культурно різних народів. В імперіях панувала необмежена централізована політична влада імператора, який не брав до уваги поглядів і бажань підлеглих. Від них вимагали абсолютної покори і вірності. Це був їх політичний, моральний і релігійний обов’язок. Покора народу, стабільність і загальний порядок в імперіях підтримувалися з допомогою великої армії, поліції і бюрократичного апарату. І хоч обидві імперії були тюрмою для українського народу, а їх соціально-економічна політика практично була однаковою – колоніальною, проте в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку східно- й західноукраїнських земель були свої особливості. Умови для політичного і національно-культурного розвитку на українських землях під владою Австро-Угорщини були значно сприятливішими, особливо в кінці XIX – на поч. XX ст.

1. Політичне і соціально-економічне становище українських земель у складі Російської імперії

На початку XIX ст. українські землі, які входили до Росії, були повністю інтегровані у політичну та економічну систему імперії, тут було встановлено російський адміністративно-територіальний поділ на губернії і повіти.

Визначальною особливістю господарського розвитку був швидкий занепад феодально-кріпосницької системи. Найбільш яскраво це виявилось в розвитку товарно-грошових відносин, проникненні капіталістичних відносин у сільське господарство, занепаді кріпосницької мануфактури. Наслідками цього процесу стали зростання товарності сільського господарства, поглиблення спеціалізації окремих районів України в сільськогосподарському виробництві. Починається технічний переворот у промисловості. Прискорюється процес створення та розвитку фабрично-заводського виробництва.

Перше місце у промисловості України посідає цукрова галузь, яка забезпечувала 80 % виробництва цукру в Росії. Особлива роль у цьому належала сім'ї промисловців-цукрозаводчиків Симиренків. У 1843 р. Платон Симиренко побудував у селі Ташлик під Смілою перший в Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод на повній закордонній технології. В 1848 р. він спорудив у Млієві цукрозавод-гігант і машинобудівні підприємства, які випускали не лише технологічне обладнання для цукроварень та сільськогосподарські машини, але й на яких побудували два перших металевих пароплави, які і в роки шовіністичного свавілля не побоялись назвати „Українець“ та „Ярослав“. Друге місце належало суконній промисловості. Високими темпами розвиваються військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі. Нові явища та процеси поступово, хоч і не так динамічно, як у промисловості, поширюються на сільське господарство, інші галузі економіки. Активізується зовнішня торгівля. З України вивозили зерно, вовну, цукор. Український експорт складав 60 % загальноросійського.

Торговельні зв'язки підтримувалися з Німеччиною, Францією, Австрією, Чехією, Угорщиною.

У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного укладу загострювались соціальні протиріччя, посилювалася антикріпосницька боротьба. Поширеними формами селянського протесту були скарги до урядових установ та цареві, відмова платити оброк, непокоря властям, втечі – в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. За неповними даними, протягом 1797–1825 рр. в Україні сталося 104 масових антиурядових виступи кріпаків.

Найзначнішими на Правобережній Україні були виступи селян у 24 селах і містечках Черкаського повіту на Київщині в 1803 р. У 1819 р. відбулося заворушення серед військових поселенців Чугуєва (Харківщина). У 1824 р. неврожай і голод спричинили селянські виступи на Катеринославщині. На початку 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на Уманщині, що охопило декілька сіл повіту. Селяни оголосили себе вільними, почали захоплювати поміщицьке майно, арештовувати поміщиків. Влада жорстоко розправилася з повсталими.

Особливої гостроти селянський антикріпосницький рух набув у першій третині XIX ст. на Поділлі, охопивши також деякі повіти Волині та Київщини. Очолив його У. Кармалюк. Його ім'я ще за життя стало легендою. Кілька разів Кармалюка заарештовували, засиляли до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу. Загалом вона тривала майже 25 років. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Однак це не зупинило антикріпосницький рух в Україні.

Особливо широкого розмаху він набрав на Правобережній Україні у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847–1848 рр. та під впливом революційних подій 1848 р. в Європі.

Щоб не допустити непередбачуваного соціального вибуху царизм змушений був вдатися до проведення косметичних реформ. 19 лютого 1861

р. маніфестом Олександра II було проголошено скасування кріпосного права. Це був початок аграрної реформи в Росії, її перший етап.

Згідно з реформою ліквідувалася особиста залежність селян від поміщиків. Селяни дістали право укладати торговельні угоди, вільно займатися промислом чи торгівлею, переходити в інші верстви суспільства (міщани, купці), вступати на службу, до навчальних закладів, мати власне рухоме й нерухоме майно, вільно ним розпоряджатися та успадковувати за законом. Отримали вони й громадянські права.

Але шлях від проголошення прав і свобод до їх реалізації був далеко не простим. За отримані земельні наділи, що, як правило, були меншими, ніж попередні (крім Правобережної України), і найгіршими, селяни повинні були заплатити поміщикам викуп. Через відсутність належної суми грошей вони мушили брати їх у борг у держави, а потім сплачувати з відсотками одержану позику протягом 49 років. Отож, селянин потрапляв у залежність і від поміщика, і від держави. Разом із тим викупні операції давали поміщикам великі капітали, які вони тепер могли використати для переведення своїх господарств на ринкові, капіталістичні рейки. Суттєво змінювалася система взаємовідносин між поміщиком і селянином: поміщик позбавлявся права встановлювати додаткові повинності, тепер він мав справу не з окремим селянином, а з усім „миром”, тобто з селом. Запроваджувалася загальноросійська система селянського управління: сільські громади, об'єднані у волості, та кругова порука за сплату податків.

Другим етапом аграрної реформи стало прийняття у 1866 р. закону про державних селян, які в Україні складали понад третину всього селянства. У власність державних селян перейшли ті земельні ділянки, що були в їх користуванні до реформи, але не більше 8 десятин у малоземельних губерніях і 15 – у багатоземельних. У більшості українських губерній земельні наділи державних селян були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі були визначені для них порівняно менші. Найбільш сприятливі умови для господарської діяльності отримали колоністи степової

України, які мали великі наділи і користувалися низкою економічних пільг, що дозволяло їм утримувати господарства фермерського типу.

З 1906 по 1911 р. з ініціативи голови Ради Міністрів Росії П. Столипіна здійснювався третій етап аграрної реформи. Вона передбачала:

- знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі – фермерів;
- ліквідацію аграрної перенаселеності європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії;
- заснування т. зв. іпотеки, селянських поземельних банків, в яких селяни під заставу землі могли брати кредити для облаштування господарства.

В Україні ця реформа мала найбільший успіх – з общини вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Україна дала і найбільшу кількість переселенців до Сибіру і на Далекий Схід (близько 1 млн. осіб).

Отже, аграрна реформа, незважаючи на її половинчастість і недосконалість сприяла розвитку капіталістичних відносин на селі, зростанню продуктивності сільськогосподарського виробництва. Зросли посівні площі, валовий збір зерна, товарність сільського господарства.

Зміни в економічному житті поставили на порядок денний реформування адміністративно-політичного управління, зокрема місцевого самоврядування.

У 1864 р. були створені виборні органи влади у масштабах губерній та повітів – земські установи. Вони займалися питаннями господарського та культурного характеру, в тому числі будівництва шляхів місцевого значення, охорони здоров'я, освіти тощо. Земства були не тільки виборними, а й загальностановими: до їхнього складу входили представники дворянства, буржуазії та селянства. Контроль за діяльністю земств здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які мали право „вето” на будь-яке рішення земств. Одночасно було проведено реформування виборчої системи: вибори проходили по трьох куріях на основі майнового цензу.

У 1870 р. здійснюється перехід і до міського самоврядування. В містах України створюються міські думи, компетенція яких була аналогічною компетенції земств. Вибори до них проводились лише власниками нерухомого майна, що сплачували податки. дума обирала виконавчий орган – міську управу, яку очолював голова.

Значна увага була також приділена реформуванню судової системи (1864 р.). Проголошувалася незалежність суду від адміністрації: суддів призначав уряд, і зняти їх з посади міг тільки суд. Запроваджувався загальностановий суд, тобто єдиний для всього населення. Суди стали відкритими. На судові засідання допускалися представники преси й публіка. Утверджувалася змагальна система: обвинувачення підтримував прокурор, захист – адвокат (присяжний повірений). Встановлено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата. Для розгляду особливо важливих справ створено Верховний кримінальний суд.

Чималі зміни відбулися у сфері освіти. Освіта, в тому числі університетська, ставала доступнішою. Університети набули більшої автономії. Помітна увага приділялася поширенню знань серед населення, виданню підручників, народних книжок, організації шкіл. Для дорослих відкрилися освітні курси по неділях, через що такі школи й називалися недільними.

Важливе значення мала військова реформа 1874 р., за якою запроваджувалася загальна військова повинність, починаючи з 21-річного віку. Замість 25 років рекрутської служби перебування в армії і на флоті скорочувалось до 6-7 років. Для осіб з освітою встановлювались менші строки служби. Вводились правила звільнення від військової повинності (відстрочки). Реформуванню підлягала й організація та побудова армії. Уся територія імперії поділялась на військові округи. Українські землі увійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів.

У 1862 р. було реформовано фінансову систему. Управління грошовим господарством стало централізованим, зросла роль міністерства фінансів. Було створено Державний банк і мережу приватних банків.

Значення реформ адміністративно-політичного управління 60–70-х років XIX ст. полягає в тому, що, незважаючи на свою обмеженість та непослідовність, вони прискорили перебудову життя Російської імперії на нових капіталістичних засадах, у т. ч. й на Україні.

Реформи 60–70-х років XIX ст. відчутно вплинули на характер та динаміку економічного, політичного та духовного розвитку Російської імперії. Значно прискорилися, зокрема, процеси господарського розвитку на принципах ринкових відносин. Це добре видно на прикладі українських земель. В Україні у 1869 р. вже налічувалося 3712 фабрик і заводів, а в 1900 р. – 5301 промислове підприємство. Швидкими темпами розвивався залізничний транспорт. Протягом 1866–1879 рр. в Україні було прокладено 4,5 тис. верст залізничних колій. Вантажообіг здійснювався в ці роки в основному механізованим транспортом, що значно підвищувало його роль у господарському житті країни. На кінець XIX ст. довжина залізниць в Україні становила одну п'яту всієї залізничної мережі Росії.

Велике значення для подальшого економічного розвитку України мало зростання морського торгового флоту. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яку в другій половині XIX ст. навіть називали „пшеничним містом”, бо саме через неї тоді експортувалася значна частина загальноросійського виробництва пшениці. Взагалі Одеса набула великої ваги як транзитний пункт у зовнішній торгівлі всієї імперії.

На півдні України швидкими темпами розвиваються галузі важкої промисловості: кам'яновугільна, залізорудна, металургійна. Протягом 1861–1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 млн. до 672 млн. пудів. У 1900 р. він становив 68% загальноросійського видобутку. За 30 років (з 1870 по 1900) видобуток залізної руди у Кривому Розі зріс у 158 разів (з 1,3 млн. до 210 млн. пудів). Уже тоді Україна давала понад 57% видобутку

залізної руди в Росії. У 80–90-х роках у Катеринославській та Херсонській губерніях було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів. Тоді ж виробництво чавуну в Україні становило 52% загальноросійської виплавки (див. табл. 1).

Таблиця 1

Добування кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі в Росії і на півдні України, млн. пудів Роки Добування кам'яного вугілля Виплавка чавуну Виплавка заліза і сталі

Росія південь України Росія Південь України Росія Південь України

1860	18,2	6	19,6	-	12,4	-
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	86,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,5	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Важливою ознакою утвердження ринкової системи відносин, у тому числі в Україні, було пожвавлення зарубіжного інвестування економіки. Наприклад, з 1888 по 1894 рр. за допомогою бельгійського, французького, англійського та американського капіталу в гірничій промисловості України було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом 62,9 млн. крб.

У систему нових відносин поступово втягувалося сільське господарство України. З 1863 по 1902 р. до ринкового обігу тут надійшло понад 25,6 млн. десятин приватних земель. Характерно, що землю купували не тільки поміщики-дворяни, а й представники інших соціальних верств – купців, духовенства, міщан та селян. Значна частина поміщицьких земель була продана заможним селянам, які з 1877 по 1905 р. придбали її близько 4,5 млн десятин, збільшивши своє землеволодіння вчетверо. В сільському господарстві дедалі ширше застосовувалася машинна техніка. Південь України став головним районом виробництва товарного зерна, правобережні губернії спеціалізувалися на виробництві пшениці й цукру, лівобережні – зерна, тютюну і частково цукру.

Розвиток капіталізму в економіці України справляв вплив і на інші сфери суспільства. Зокрема змінювалася його структура, співвідношення між міським і сільським населенням тощо.

У Східній Україні промисловість і сільське господарство розвивалося досить високими темпами. Важливими центрами промислового розвитку стали Донбас та Придніпров'я. Виникли нові промислові міста – Юзівка, пролетаризувалися старі – Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кривий Ріг, Одеса. Сотні тисяч переселенців із Росії в пошуках кращої долі йшли на південь та схід України. Значною була частка іноземного капіталу в металургійній, машинобудівній, гірничій промисловості. На півдні України виникали значні промислові об'єднання, пов'язані з розвитком металургійного, цукрового, машинобудівного, вугільного, рудного, суднобудівного виробництва тощо. Серйозні зміни відбувалися у фінансово-кредитній справі. Постійно розширювалася мережа банків. Швидкими темпами формувався новий клас – буржуазія. З'являлися відомі далеко за межами України промисловці, фінансисти. Один із них – Михайло Терещенко – не тільки перетворив цукровиробництво на одну з найбільш важливих галузей сільського господарства, став відомим банкіром і промисловцем, а й виділяв чималі кошти на розвиток української культури. І в цьому плані він не був самотнім.

Нарощували виробництво традиційні для України галузі промисловості по переробці сільськогосподарської продукції – цукрова, винокурна, мукомельна. На кін. XIX ст. Україна давала 85% загальноросійського виробництва цукру (див. табл. 2).

Таблиця 2

Виробництво цукру в Російській імперії в 1893-94 рр. (тис. пудів) Київщина

19354,8

Поділля 8928,5

Харківщина 4253,2

Курщина 2557,4

Волинь	1824,6
Чернігівщина	814,2
Тамбовщина	443,4
Вороніжчина	329,8
Полтавщина	208,6
Тульщина	139,6
Бассарабщина	122,1
Орловщина	97,2
Самарщина	39,5
ВСЬОГО	30112,9

Йшов процес зростання міст. Якщо до реформи 1861 р. лише Одеса мала понад 100 тис. жителів, то на кін. XIX ст. було вже чотири великих міста: Одеса (більше 400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). У цих містах було сконцентровано 35 % усього міського населення України.

Не дивлячись на швидкий процес індустріалізації, в Україні переважало сільське господарство.

Перехід на капіталістичну систему господарювання сприяв піднесенню сільськогосподарського виробництва. На кін. XIX ст. Україна давала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % – пшениці, 10 % – кукурудзи. Але в самій Україні, яка мала статус „європейської житниці”, українець в середньому споживав хліба менше, ніж жителі розвинутих європейських країн.

Таким чином, Наддніпрянська Україна була одним із найбільш розвинутих аграрних та індустріальних районів Російської імперії. Але при цьому її розвиток мав ряд особливостей:

– по-перше, лише 15 % підприємств України виготовляли готову продукцію, а всі інші постачали сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Вартість російських готових товарів була високою, а ціни на українську сировину – низькими (див. табл. 3);

– по-друге, розвиток української економіки базувався не на місцевому національному капіталі, а капіталі, що надходив ззовні – з-за кордону і з Росії. Більша частина прибутків іноземців вивозилася. Україна позбавлялася потенційних прибутків і підпорядковувалася інтересам іноземного капіталу.

Таблиця 3

Структура промислового виробництва України 1912 р. № з/п   Галузі
виробництва   Валова продукція

1.   Гірнича, гірничозаводська, металургійна 45,9
2.   Добування й обробка мінералів   36,2
3.   Харчова промисловість 10,4
4.   Обробка металів і виробництво   2,1
5.   Обробка дерева   1,8
6.   Хімічна промисловість 1,5
7.   Текстильна промисловість та інші галузі виробництва   2,1

6.1.1. Суспільно-політичні рухи в Україні: декабристи, Кирило- Мефодіївське братство

На початку XIX ст. оживився суспільно-політичний рух, одним з різновидів якого були масонські ложі – у Києві („З’єднані слов’яни”) та в Полтаві („Любов до істини”), а також декабристський рух.

Основними причинами його виникнення були: вплив прогресивних європейських ідей народовладдя, свободи та прав людини, які поширювалися після перемоги над наполеонівською Францією, усвідомлення значною частиною офіцерів, котрі побували на Заході, того, яка разюча відмінність існує між російським самодержавно-кріпосницьким ладом та розвиненими країнами Європи; посилення реакції царизму після війни 1812–1814 рр.

Декабристи не лише висунули політичну програму, а й організували збройне повстання проти царського режиму. Ті з них, що діяли в Україні, відіграли важливу роль у загальноросійському рухові спротиву.

Ще до початку цього руху в Україні починають виникати перші таємні політичні гуртки, які ставили метою насамперед боротьбу за ліквідацію самодержавства та всіх його інститутів. Одним з них було „Малоросійське товариство”, створене у 1819 р. з ініціативи В. Лукашевича. Загалом же можна сказати, що оформлення політичної опозиції царизмові було пов’язане з виникненням перших декабристських організацій в Росії. Хронологічно це відноситься до 1816 р., коли в Петербурзі був створений „Союз порятунку”, а у 1818 р. в Москві – „Союз благоденства”. Їхні програми передбачали впровадження конституційно-представницького правління, ліквідацію самодержавства, скасування кріпосного права шляхом військового перевороту. Членами цих організацій були брати Муравйови-Апостоли, П. Пестель, М. Орлов та ін.

В Україні, де були розквартировані російські війська, перебувало на службі багато опозиційно налаштованих офіцерів – членів таємних товариств. У 1818 р., після прибуття до Києва генерала М. Орлова, місто стає центром зустрічей членів „Союзу благоденства”. Через три роки декабристи реорганізували свої об’єднання і створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне товариство з центром у Тульчині. Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що дислокувалися в Україні. Крім Тульчинської, були створені ще дві управи: Кам’янська на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківська на чолі з С. Муравйовим-Апостолом. Час від часу відбувалися конспіративні наради членів Південного та Північного товариств. Слід зазначити, що в питаннях тактики між ними були суттєві розходження: перше було налаштоване більш радикально, друге – більш помірковано. Члени Північного товариства обмежувалися в своїх планах поваленням самодержавства та встановленням конституційної монархії. Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат „Руська правда”, в якому докладно визначив програму дій після повалення царського режиму. Відповідно до неї всі народи Росії мають об’єднатися в

централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпосництво скасовується. Усі громадяни рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, яку можна брати для обробітку. Встановлюється цілковита свобода торгівлі та промисловості.

У 1823 р. у Новограді-Волинському постає третя таємна організація – Товариство об'єднаних слов'ян, фундаторами якого були брати Борисови. У 1825 р. воно об'єдналося з Південним товариством.

Внутрішньополітичною ситуацією, пов'язаною зі смертю Олександра І, вирішило скористатися Північне товариство. 14 грудня 1825 р. воно підняло повстання в Петербурзі. Відсутність серйозної підготовки, чіткого розуміння мети повстання з боку солдат і населення – все це призвело до його поразки. Почалися арешти. Південне товариство не змогло вчасно підтримати повстання в Петербурзі, оскільки ще 13 грудня було заарештовано П. Пестеля, а посланець із Петербурга прибув в Україну запізно. Однак навіть за цієї ситуації декабристи не склали зброю.

29 грудня 1825 р. Васильківська управа на чолі з С. Муравйовим-Апостолом підняла повстання в Чернігівському полку. Повсталі, однак, не рушили прямо на Київ і, шукаючи союзників, марно втратили три дні. Виступ почався в с. Трилісах, його підтримали близько 1000 солдатів та 19 офіцерів. Був складений „Православний катехізис” із закликом до народу повалити самодержавство, встановити демократичний лад, ліквідувати кріпацтво. 30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини. Але назустріч їм уже прямували вірні цареві війська. У першій же сутичці було тяжко поранено С. Муравйова-Апостола. Управління повсталими було майже втрачено, 900 солдатів здалися без бою.

Суд над декабристами, що відбувся в Петербурзі, близько сотні з них засудив до заслання в Сибір і на Кавказ. Керівників повстання – К. Рилєєва,

М. Каховського, М. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля – було страчено.

Причин невдачі повстання, крім уже згаданих, існувало багато. Головна ж полягала в тому, що його мета була незрозумілою для широких мас загалом та українського народу зокрема. І це не дивно, адже декабристський рух практично не виходив за межі російської державності, російського менталітету. Зокрема П. Пестель, як відомо, відносив українців до „корінного російського народу”.

Говорячи про історичне значення виступу декабристів, слід підкреслити, що це була перша спроба повалення російського самодержавства, а мужність та героїзм його учасників стали високим моральним взірцем боротьби проти царизму. Безумовним є і те, що ідеї декабристського руху, особливо ті з них, які стосувалися прав народу на вільне життя, в поєднанні з ідеями Товариства об'єднаних слов'ян, інших політичних об'єднань в Україні тієї доби, справляли свій вплив на формування та розвиток українського визвольного руху.

Першою політичною організацією на Україні було Кирило-Мефодіївське братство, засноване в Києві 1846 р. Членами братства, очолюваного істориком, ад'юнктом-професором Київського університету М. Костомаровим, були полтавський учитель В. Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора М. Гулак. Пізніше до них приєдналися П. Куліш і Т. Шевченко. Це був цвіт тогочасної молодії української інтелігенції. Всі вони захоплювалися ідеями свободи і демократії, всеслов'янського єднання, тому й свою таємну організацію назвали на честь великих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Шевченко Тарас Григорович (1814-1861 рр.) – видатний український поет, художник, мислитель, загально визнаний лідер національного відродження. Народився в с. Моринці на Черкащині в сім'ї селянина-кріпака. Згодом сім'я переїхала до сусіднього села Кирилівка (тепер Шевченкове), де минуло дитинство поета. Змалку Шевченко наймитував і вчився грамоти у місцевого

дяка. З 1820 р. служив „козачком” у поміщика Енгельгарда. 1832 р. Шевченко був відданий в науку до художника В. Ширяєва в Петербурзі, в 1838 р. викуплений з кріпацтва і прийнятий до Петербурзької Академії мистецтв, де став учнем знаменитого російського художника К. Брюлова. 1845 р., закінчивши Академію, здобув звання „некласного вільного художника”. Повернувся в Україну. Працював у київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, багато подорожував Україною. Побував і на Тернопільщині, де в Кременці і Почаєві написав кілька картин, а також описав у своїх творах місцеві краєвиди. Тяжкі картини національного и соціального гніту, які побачив Шевченко в тогочасній Україні, пробудили в нього гострий протест проти іноземного панування та кріпацтва, які знайшли яскраве відображення в поемах „Сон” (1844), „Єретик”, „Великий льох”, „Кавказ”, „І мертвим і живим...” (1845) та знаменитому „Заповіті”, покладеному на музику Г. Гладким. Ці та інші твори Шевченка вправляли значний вплив на формування національної свідомості народних мас, кликали їх до боротьби за волю. У 1846 р. вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, очолив його ліве крило. Після розгрому товариства в 1847 р. Шевченка було заарештовано. За вірші, в яких поет закликав до повстання й повалення самодержавства, його було заслано на 10 років рядовим солдатом малозаселені Оренбурзькі степи. В 1857 р. звільнено з заслання. Помер Шевченко у своїй майстерні в Петербурзі. В травні 1861 р. прах його перевезено в Україну, до Канева, поховано на Чернечій (тепер Тарасова) горі.

Принципові положення політичної програми братства були викладені у „Книзі буття українського народу” та „Статуті Кирило-Мефодіївського братства”. Братчики вірили в те, що прийде час, коли „вся слов’янщина встане, і не залишиться в ній ні царя, ні пана, ні холопа”. Ставилося за мету об’єднати всі слов’янські народи в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою свободу. Провідна роль відводилася Україні: Київ мав стати столицею федерації, де збирався б загальний сейм.

На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М. Костомаров був переконаний в тому, що за Україною, яка повстане зі своєї могили, підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства по-різному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилялася до шляху реформ і „м'яких” методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т. Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу.

Проіснувало братство недовго: на початку 1847 р. за доносом студента Петрова його члени були заарештовані. Найгірша доля спіткала Т. Шевченка. Його заслали до Оренбурга без права писати й малювати.

Таким чином, від Кирило-Мефодіївського братства бере початок історія нового українського політичного руху. Воно було першою в історії України нелегальною політичною організацією, що поставила за мету національне й соціальне визволення українського народу, возз'єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації чи, можливо, конфедерації слов'янських країн.

Після розгрому першої української організації політичного спрямування – Кирило-Мефодіївського братства – в Україні впродовж багатьох років не вдавалося створити нових національно-демократичних організацій. Проте провідні діячі цього братства – М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, а згодом і Т. Шевченко, відбувши судові покарання, з'їхалися до Петербурга. Тут вони згуртували навколо себе однодумців і створили т. зв. „Громаду”. Провідною ідеєю програми цієї організації було збереження самобутності української нації, захист її від русифікації та полонізації. Коштом заможних українців – В. Тарнавського і Г. Галагана у Петербурзі було влаштовано українську друкарню. У 1861 р. тут почав виходити перший у царській Росії український часопис – „Основа”, що опублікував твори І. Котляревського, Г.

Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших українських письменників.

Після скасування кріпосного права активізувалося створення недільних шкіл для неписьменних. Побачили світ „Буквар южноруський” Т.Шевченка, „Граматика” П. Куліша та ін. Громадівці всіляко пропагували культ козацтва, волелюбних запорожців та гайдамаків, які, на їхню думку, символізували прагнення українських мас.

Студенти, молода інтелігенція Києва також організовують громади, недільні школи для неписьменних. Національний рух поширювався й на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Одещині. У другій половині ХІХ ст. він був відомий під назвою українофільства.

Офіційна влада робила все для того, щоб придушити будь-які прояви українського національного руху. У 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Малоросійською „говіркою” дозволялося друкувати лише художні твори. Громади були розпущені. Припинив своє існування часопис „Основа”.

Валуєвський циркуляр завдав величезної шкоди розвитку українського національного руху. Лише на початку 70-х років, унаслідок деякого послаблення цензури В. Антонович зі своїми однодумцями відновлює роботу громад, створивши „Стару громаду”. Придбавши російськомовну газету „Киевский телеграф”, члени громади перетворюють її на свій друкований орган. Через своїх симпатиків у Галичині громадівці почали використовувати й україномовну пресу, зокрема часопис „Правда”. Важливою подією стало заснування 1873 р. в Києві відділу Російського географічного товариства. Невдовзі, однак, переслідування з боку уряду посилювалися. Олександр II за висновками спеціальної комісії заборонив публікацію українських книжок, використання української мови, викладання її у початковій школі, заборонив діяльність громад. Усі ці поліцейські заходи були зведені у спеціальному указі, який цар підписав у травні 1876 р. в м. Емс (Німеччина).

Емський указ поклав край надіям українофілів на можливість культурницької діяльності в умовах самодержавства.

Таким чином, національна політика царського уряду в другій половині XIX ст. продовжувала в цілому залишатися реакційною, зокрема антиукраїнською за своєю спрямованістю. Однак вона була неспроможна знищити в українському народі прагнення до самовизначення, до вільного соціального та національного розвитку. Попри політичну реакцію, переслідування, заборони й заслання в українському суспільстві визрівали нові ідеї, насамперед у середовищі передової інтелігенції, яка мріяла про визволення української нації.

6.2. Політичне і соціально-економічне становище українських земель у складі Австро-Угорщини

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн. осіб (у тому числі 2 млн. українців) стали колонією Австрійської імперії. Її населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного визиску з боку феодально-абсолютистської монархії. Вкрай незадовільним було й культурне становище українців. У Галичині тривав початий ще значно раніше процес полонізації, на Закарпатті – мадяризації, на Буковині – румунізації. Йдеться, отже, про подвійний, а то й потрійний національний та соціальний гніт. Східна Галичина разом із частиною польських земель входила до складу „королівства Галіції та Лодомерії” з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 12 округів: Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславівський, Стрийський, Самбірський, частина Сяноцького та Перемишлянського округів входили до складу Східної Галичини. На чолі Галичини стояв губернатор, який призначався Віднем.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише в 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися головним чином винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфоро-фаянсова, цукрова, лісова, добувна галузі. Кріпосництво заважало розвитку як промисловості, так і сільського господарства, яке відігравало основну роль в економіці Західної України.

Велике феодальне землеволодіння було домінуючим на Закарпатті та в Галичині.

Промисловість хоч і робила певні кроки вперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинуто недостатньо. Провідними галузями були нафтодобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава і на поч. ХХ ст. давала 5% світового видобутку нафти), деревообробні галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість.

У промисловості домінував іноземний капітал: австрійський, німецький, англійський, французький.

Повільно йшов процес зростання міст. Найбільшим містом був Львів, де чисельність населення зросла з 70 тис. (1857 р.) до 200 тис. (1910 р.).

На західноукраїнських землях, що входили головним чином до складу Австро-Угорщини, розвивалися процеси, характерні і для інших країн тодішньої Європи. Мова йде насамперед про інтенсивний розвиток ринкових, капіталістичних відносин. Разом із тим тут були і свої особливості.

На початку ХХ ст. у промисловості Східної Галичини, Буковини, Закарпаття помітне місце відіграють промислові об'єднання та акціонерні товариства, динамізується процес концентрації виробництва: з 1902 по 1910 р. кількість робітників Галичини збільшилася на третину, а число підприємств зменшилося майже вдвічі. Однак великих фабрик і заводів з сотнями робітників тут були лише одиниці. Нові явища спостерігалися у сфері фінансів та кредиту, банківській справі. Розгортався кооперативний

рух. Перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях діяло 1500 різних кооперативів.

Стосовно сільського господарства, то тут ситуація суттєво відрізнялася від тієї, яка була характерною для промисловості та фінансів. Галичина, Закарпаття, Буковина були відсталою аграрною провінцією Австро-Угорської імперії. У цьому секторі економіки було зайнято близько 90 % населення. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно пруським шляхом. Кількість сільської буржуазії становила 11 % в Галичині та 8 % – на Буковині. Деякі зміни в сільському господарстві краю відбулися лише після скасування в 1848 році кріпосного права.

Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів і машин.

У зв'язку з цим, з кінця XIX ст. почалась масова еміграція західноукраїнських селян до Канади, США, Бразилії, Аргентини, а також в Росію та на Балкани. До Першої світової війни із західноукраїнських земель Австро-Угорщини виїхало і поселилося за кордоном близько одного мільйона чоловік. Отже, порівняно з Наддніпрянщиною, економіка Західної України була відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер.

6.2.1. Суспільно-політичний рух у Західній Україні – Руська Трійця, „Просвіта”, НТШ

Нової якості український національний рух набуває у 1830-х роках, коли у Львові виникає гурток „Руська трійця”. Його фундаторами стали вихованці Львівської семінарії М.Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

У 1832 р. група студентів – членів гуртка проголошує своїм завданням переведення місцевих народних говірок на літературну мову. Молодь підтримали відомі вчені з Наддніпрянської України. І. Срезневський, Й. Бодянський, М. Максимович. „Руська трійця” намагалася поширювати українські історичні традиції, фольклор, ідеї об’єднання українських земель. З цією метою у 1834 р. був підготовлений до друку альманах „Зоря”. Його видання, однак, заборонила цензура. Перероблений варіант цього альманаху під назвою „Русалка Дністрова” у 1837 р. все ж вдалося опублікувати в Будапешті.

У „Русалці Дністровій” друкувались матеріали з історії України, особливо про національно-визвольні рухи та її ватажків (Морозенка, Довбуша, Бойчука), подвиги козацтва. Вона маніфестувала нескореність духу українського народу, що мало неабияке значення у справі пробудження національної самосвідомості мас.

Піднесення національного руху в Західній Україні відбувалося в період європейських революцій 1848 р. 13 березня цього року у Відні внаслідок народного повстання було повалено уряд Меттерніха, і до влади прийшли ліберали. Були проголошені політичні свободи й запроваджено парламентський устрій, ліквідовано панщину спочатку в Галичині, а згодом – на Буковині та Закарпатті.

2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська політична організація „Головна Руська Рада” на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, взяла на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848-1851 рр. Рада займалася освітою, фінансами, селянськими справами. Свої відділки вона мала по всій Східній Галичині. Руські ради стали організаторами боротьби українського населення за відокремлення Східної Галичини, заселеної переважно українцями, від західної (польської) та надання їй національно-територіальної автономії, за запровадження навчання в усіх освітніх закладах рідною мовою. За ініціативою Головної Руської Ради за національну

символіку галичан було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням лева на синьому полі. 15 травня 1848 р. вперше вийшов український тижневик „Зоря Галицька”. Влітку 1848 р. вперше проводилися вибори до австрійського парламенту, в якому українцям вдалося здобути 39 депутатських місць.

Найбільші досягнення в 1848–1849 рр. український національний рух мав на ниві культури та освіти. Було засновано українську культурно-освітню організацію „Галицько-руська матиця”, яка займалася видавничою справою, впровадженням у школах української мови. При Львівському університеті відкрилася кафедра української мови, було дозволено навчання українською мовою в народних (1-2 кл.) школах та викладання цієї мови як обов’язкового предмета в гімназіях. В Галичині вперше почали перевидаватися твори українських письменників.

У 1867 р. за допомогою українців зі сходу у Львові було започатковано часопис „Правда”, в якому друкувалися твори П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, Панаса Мирного та інших видатних діячів української культури.

Вимоги національно-політичного характеру посідали у суспільно-політичному житті України дедалі значніше місце, поступово набираючи загальноукраїнського масштабу. Галицькі українці, наприклад, створюють свої організації, впроваджують українську мову в школах. Важливу роль у формуванні національної свідомості та піднесенні культурно-освітнього рівня народу відіграло створення у 1868 р. (у Львові) товариства „Просвіта”.

Товариство „Просвіта” видавало популярні книжки, підручники, організовувало читальні для населення. Першим головою Товариства став А. Вахнянин. Крім культурно-просвітницької роботи „Просвіта” займалася й економічною діяльністю — засновувала кооперативи, молочарні, народні крамниці, позичкові каси. На кінець XIX ст. „Просвіта” за популярністю серед населення суперничала з церквою. „Просвіта” ініціювала створення

друкованого органу народівців „Діло”, а також першої політичної організації народівців.

У 1873 р. за сприяння меценатів із Наддніпрянщини у Львові постало Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке в 1892 р. було реорганізоване в наукове (НТШ). У товаристві працювали М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк та ін. Активізує свою роботу Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка під проводом свого голови – М. Грушевського. Дуже важливим було те, що Товариство об’єднувало зусилля вчених та діячів культури Галичини й Наддніпрянщини і являло собою своєрідну академію наук українського народу. За період свого існування (до 1939 р.) воно видало понад 1100 різноманітних наукових і літературних праць. Велике значення з огляду розвитку українського руху мав також заснований 1898 р. М. Грушевським та І. Франком загальноукраїнський часопис „Літературно-науковий вісник”.

Виникають у Галичині й перші політичні партії. У 1890 р. під впливом М. Драгоманова з ініціативи І. Франка і М. Павлика тут була заснована Русько-українська радикальна партія. Через дев’ять років вона розпалася на Українську соціал-демократичну партію на чолі з прихильниками марксизму М. Ганкевичем та Ю. Бачинським і Національно-демократичну партію, очолювану І. Франком і К. Левицьким.

Наприкінці XIX ст. активізується і політична думка. В 1895 р. у книзі Юліана Бачинського „Ukraina irredenta” („Україна уярмлена”) вперше в історії українського суспільно-політичного руху сформульовано та обґрунтовано тезу державної незалежності України. З часом вона стала програмною для більшості українських політичних партій, хоч вони по-різному вбачали шляхи досягнення кінцевої мети.

На початку XX ст. національний рух вступив у нову фазу, поряд із традиційними засадами, на яких він розвивався і раніше, з’явилося й чимало нових рис. Активно розгортався процес створення українських політичних

партій, що сприяло піднесенню національної самосвідомості українського народу.

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації на західноукраїнських землях виявлялося також у зростанні страйкового руху. Дедалі частіше на мітингах і страйках, окрім економічних, звучали й політичні вимоги. Такого характеру набули 200 тис. страйк сільських робітників Галичини (1902 р.), страйки будівельників (1902 р.), нафтовиків Борислава (1904 р.). У період 1905–1907 рр. страйковий рух під впливом російської революції набув усеохоплюючого характеру.

Завоювавши у 1907 р. загальне виборне право до віденського парламенту, трудящі Галичини в 1908–1914 рр. розгорнули боротьбу за загальне виборче право й до галицького сейму. Галичина делегувала до австрійського парламенту 20 українців – переважно соціал-демократів та радикалів.

Важливою складовою суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях початку ХХ ст. була діяльність спортивно-молодіжних організацій. Львівська організація „Сокіл” стала провідною у Східній Галичині і функціонувала аж до 1939 р. Не менш популярним було товариство „Січ”, засноване К. Трильовським – юристом за фахом, депутатом віденського парламенту та галицького сейму. Слід наголосити, що згадані організації не обмежували свою діяльність спортивно-оздоровчими питаннями, а чимало уваги приділяли вихованню молоді на українських традиціях культури, освіти, військової справи, національно-патріотичному дусі.

Отже, за соціально-економічним розвитком українські землі Східної Галичини, Буковини і Закарпаття були найвідсталішою окраїною Австро-Угорської імперії. На відміну від Наддніпрянської України тут значно повільніше розвивалася промисловість, переважали в основному дрібні, напівкустарні підприємства, зорієнтовані на добування та первинну переробку сировини. В занедбаному стані перебувало й сільське господарство. Західноукраїнські селяни страждали від малоземелля і безземелля, масового безробіття. Тому в кінці ХІХ ст. вони тисячами

емігрують до США, Канади, Аргентини, Бразилії та ін. країн. Проте національне гноблення на українських землях Австро-Угорщини здійснювалося не в такій грубій формі, як у Росії. XIX ст. стало періодом справжнього національно-культурного відродження, зростає національна відомість українців. Національно-визвольний рух пройшов шлях від культурно-просвітницького до політичного стану, висунувши гасло політичної самостійності України. Східна Галичина була центром громадсько-політичної активності, П'ємонтою національного відродження, як відзначав М. Грушевський.

6.3. Українські землі в роки Першої російської революції та світової війни

Революція 1905–1907 рр. – перша демократична революція в Російській імперії. Події революції стали виявом загальнонаціональної кризи, яка загострилась на початку XX ст. у зв'язку з економічною кризою і поразкою Росії у війні з Японією. Розпочалась революція подіями 9 січня 1905 р. у Петербурзі. Цього дня тут була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація робітників, які направлялись з петицією до царя з проханням поліпшити умови їх життя. Проте царизм розстріляв мирну демонстрацію – було вбито понад 200 осіб і кілька сотень поранено. Криваві події в столиці викликали хвилю обурення в усій імперії. Країною прокотилася хвиля страйків і масових демонстрацій, які охопили й Україну, зокрема міста Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одесу, Харків та ін. Широкого розмаху набрав не лише робітничий, але й селянський рух. Селянські заворушення у 1905 р. охопили більше половини повітів України. Революційні виступи поширились і на армію та флот. 14 червня 1905 р. в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику „Потьомкін”, серед керівників якого були українці Г. Вакуленко та О. Матюшенко.

У середині жовтня Російську імперію охопив загальний політичний страйк, в якому взяли участь понад 2 млн. робітників, у тому числі 120 тис. – в Україні. Найвищою точкою революції стало грудневе збройне повстання, яке найбільшого розмаху досягло в Москві, Горлівці, Катеринославі, Харкові та інших містах. Армія, хоч і брала активну участь у придушенні народних повстань, проте вже перестала бути надійною опорою самодержавства. Наляканий розмахом революції, царський уряд змушений був піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. Микола II видав Маніфест, яким проголошувались демократичні свободи (свобода слова, совісті, друку, зборів та об'єднань) і надання Державній Думі законодавчих прав.

Перша російська революція і жовтневий Маніфест сприяли розвитку українського національно-визвольного руху. Було відмінено антиукраїнські Валуєвський (1863) і Емський (1876) царські укази, отримала застосування українська мова. Вже в 1906 р. в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах України, а також в Петербурзі і Москві виходило 18 українських газет і журналів, стали виникати в містах Наддніпрянщини культурно-освітні товариства „Просвіта”. Поряд із загальноросійськими, активізувалась діяльність українських політичних партій, створюється українська парламентська фракція у Державній Думі Росії. Українська фракція готувала ряд законопроектів у земельній, робітничій та освітній сферах.

Проте у 1907 році революція явно пішла на спад і 3 червня 1907 року царським маніфестом Дума була розпущена, було змінено положення про вибори на користь панівної верхівки. Видання цього Маніфесту ознаменувало відмову царизму від демократичних реформ та остаточну поразку Першої російської революції і початок нового реакційного наступу самодержавства в усіх сферах життя.

Разом з тим, події революції 1905–1907 рр. справили помітний вплив на життя тогочасного суспільства, однак вони не змінили основного напрямку його розвитку, який диктувався вимогами і законами ринкового господарства. Мабуть, найбільш негативним були наслідки поразки

революції у політичній сфері. Встановлювався надзвичайний стан, суворо заборонялися демонстрації, мітинги, збори. По всій країні діяли військові трибунали. У підпілля пішли політичні організації. Посилилися репресії проти українства. Заборонялося викладання українською мовою в освітніх закладах, українські громади та клуби, більшість організацій „Просвіти” були ліквідовані. Така ж доля спіткала практично всі основні українські періодичні видання. Натомість за широкої підтримки влади бурхливу діяльність розгорнули шовіністичні організації, зокрема „Клуб русских националистов”, заснований у Києві в 1908 р.

Після поразки революції 1905–1907 рр. український визвольний рух опинився в складному становищі. Розпадається Українська радикально-демократична партія. У 1909 р. припиняє своє існування „Спілка”. Разом з тим частина діячів Української соціал-демократичної партії, зокрема С. Петлюра, В. Садовський, беруть участь у створенні міжпартійного політичного блоку – Товариства українських поступовців (ТУП). Активними діячами Товариства були М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Найближчим своїм завданням ТУП вважало українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви. Політичну лінію Товариства проводила газета „Рада”. Значна увага приділялася відстоюванню українських інтересів у Державній Думі. Найбільш реакційна за своїм складом 3-тя Державна Дума відхилила питання про українську мову навчання в початкових школах, а також про вживання української мови в судах. У 1913 р., коли була скликана 4-та Дума, ТУП у своїх домаганнях заручилася підтримкою фракцій трудовиків та кадетів. Проте консервативна більшість Думи і на цей раз заблокувала ці питання, хоча тоді ж латишам, естонцям, татарам та деяким іншим народам було дозволено заснувати школи з національною мовою викладання.

Утиски з боку царського уряду продовжувалися й надалі. У 1914 р. уряд заборонив святкування дня народження Т. Шевченка. Це викликало хвилю протестів по всій Україні. Слова обурення пролунали навіть у Державній

Думі. Тут вперше розгорнулася гостра дискусія з українського питання, і це справило велике враження не тільки в Думі, а й поза її межами. Незважаючи на репресії з боку влади, українське студентство у березні 1914 р. вийшло на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами. Поступово український національний рух набирив нових сил. Але цей процес на певний час припинила Перша світова війна (1914-1918 рр.).

Війна почалася 1 серпня 1914 р. Вона стала для Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій. Про катастрофічні наслідки цього конфлікту свідчать хоча б такі дані: країни, які раніше чи пізніше взяли участь у війні, мобілізували 65 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинуло і 12 млн. було поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такими самими.

Головною причиною Першої світової війни було прагнення імперіалістичних держав загарбницькими методами задовольнити свої інтереси. Проте для Німеччини, Османської та Австро-Угорської імперій, тобто так званих Центральних держав, а також Російської імперії, яка разом з Англією та Францією входила до Антанти, війна, зрештою, багато в чому стала шляхом до самознищення.

Серед загарбницьких планів, плеканих державами-учасницями війни, не останнє місце відводилося Україні. Росія прагнула захопити землі Галичини, Буковини, Закарпаття під прикриттям ідеї „об'єднання всіх руських земель”. Австро-Угорщина претендувала на Поділля та Волинь. Найбільш далекосяжні плани щодо України мала кайзерівська Німеччина, котра прагнула реалізувати свою давню мету – створення під її зверхністю Пангерманського союзу, в якому Україна мала стати частиною майбутнього німецького протекторату.

З початком війни серед українських політиків стався розкол. Більшість західноукраїнців вирішили взяти бік Австро-Угорщини. В серпні 1914 р. у Львові було засновано Головну Українську Раду – міжпартійний блок за участю радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної

партій. Раду очолив К. Левицький. Розпочалося формування українських військових підрозділів. 2,5 тис. добровольців склали Український легіон січових стрільців. Він брав участь у воєнних діях в районі Стрия, Бережан та на інших ділянках фронту. Більшість учасників українських військових формувань були членами організацій „Січ”, „Сокіл”, „Пласт” і змушені були брати участь у братовбивчій війні за інтереси Австро-Угорської імперії.

Одночасно зі створенням ГУР з ініціативи Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та інших у Львові постав Союз визволення України (СВУ). 1 вересня 1914 р. „Вісник СВУ” надрукував політичну програму, яка передбачала створення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей, самостійною українською церквою. Для досягнення цієї мети Союз вважав за доцільне співробітництво з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

На початку вересня 1914 р. російська армія окупувала значну частину Східної Галичини. Це був важкий удар по українцях цього краю. Австро-угорське командування повірило в провокаційні чутки, розповсюджені польською адміністрацією провінції, про „таємні симпатії українців до росіян”, унаслідок чого відступаючі габсбурзькі війська вдалися до переслідувань українців, яких постраждали тисячі.

Царський уряд швидко дав зрозуміти, що не вважає Східну Галичину тимчасовим завоюванням, називаючи її не інакше, як „давньою російською землею”, котра тепер „назавжди возз'єднується з матір'ю-Росією”. Було закрито українські культурні установи, кооперативи та періодичні видання. Вводилося обмеження на вживання української мови й робилися спроби впровадити у школах російську мову.

Стосовно Наддніпрянської України, то газета „Рада”, що виражала лінію Товариства українських поступовців, закликала українців до захисту Російської держави. На цих же позиціях тоді стояв і С. Петлюра. Важко сказати, чи це була його тактика, чи тверде переконання, але декларації

вірності владі не врятували український рух від нових ударів. „Просвіту” було закрито. Заборонялося друкувати будь-що українською мовою. Професор М. Грушевський, який повернувся з Австрії до Києва, був заарештований і засланий до Симбірська, Казані і зрештою до Москви, де він пробув до революції 1917 р.

З метою підтримки російської армії був створений Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст, у складі якого працювали відомі діячі українського руху А. Ніковський, Д. Дорошенко та ін. У 1916 р. С. Петлюру було призначено помічником уповноваженого цього Союзу на Західному фронті.

Чим далі йшла війна, тим більшими були її жертви – як військові, так і цивільні. Трагедія українців полягала в тому, що вони, не маючи власної держави, вимушені були перебувати по різні боки театру воєнних дій і вбивати один одного. Чи не єдиним позитивним моментом було те, що війна виснажувала сили воюючих імперій, створюючи таким чином у перспективі нові політичні можливості для поневолених Росією народів.

У 1915 р. становище на фронтах стало змінюватися. В квітні почався контрнаступ німецьких і австро-угорських військ. Російська армія вдалася до відступу. Патріотичний порив українців Наддніпрянщини поступово минав. Рада РУП прийняла рішення про нейтралітет у воєнному протистоянні. Значна частина українських соціал-демократів за участю В. Винниченка проводила антивоєнну агітацію. Головна Українська Рада у світлі нової ситуації виступила з заявою, в якій проголошувала своєю метою створення самостійної Української держави з земель, які входили до складу Російської імперії. З українських земель у складі Австро-Угорщини планувалося створити автономну область.

У березні 1916 р. стався новий поворот подій. Унаслідок так званого „Брусиловського прориву” російська армія зайняла Чернівці, Коломию, Луцьк та інші міста цього регіону. Австро-угорські війська втратили близько 1 млн. вояків, 400 тис. потрапили у полон. Але на допомогу Австро-

Угорщині прийшла Німеччина. 5 листопада 1916 р. Відень і Берлін остаточно домовилися про створення Польської держави. Для українців це означало б неможливість реалізації їхніх планів створення власної держави.

За таких умов Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким самоліквідувалась, а кермо політики перейшло до Є. Петрушевича, який повів курс „орієнтації на власні сили”. 30 травня 1917 р. він зробив в австрійському парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями, а відтак ніяким чином не можуть стати частиною Польської держави. Продовжував діяльність Союз визволення України, який розгорнув активну роботу в таборах для військовополонених. Із набраних там солдатів та офіцерів були створені українські військові з'єднання – Сірожупанна та Синьожупанна дивізії.

Кривава виснажлива війна викликала повсюдне зростання масового невдоволення. Чимало страйків і заворушень в Російській імперії, де наслідки війни були особливо тяжкими, проходили під гаслом „Геть війну”. Особливо багато їх було у промислових районах України. Керували цими виступами переважно соціалістичні організації. Ці настрої не обминули й фронт, де цілі полки відмовлялися воювати. Посилилася глибока економічна криза, занепадало сільське господарство, падав життєвий рівень населення, насамперед робітників і селян. Війна, прорахунки уряду, корумпованість і неефективність влади, зростаюче зубожіння – все це до краю посилювало кризу всього суспільства. Країна опинилася напередодні тотальної катастрофи.

Отже, XIX ст. увійшло в історію України як період її національного відродження: зростала національна свідомість українців, відбувалася консолідація української нації, об'єднання українського суспільства національною ідеєю. Розгортався національно-визвольний рух, який пройшов шлях від культурно-просвітницької діяльності до активної політичної боротьби. У кінці XIX – на поч. XX ст. як в Західній, так і в Наддніпрянській Україні висувається гасло утворення незалежної Української держави. Проте

відсутність державності, колонізаторська політика Російської та Австро-угорської імперій негативно позначилися на політичному, соціально-економічному і духовному розвитку України, не дали змогу українському народові сповна використати свої потенційні можливості. З початком Першої світової війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій: а самі українці змушені були воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні у складі російської чи австро-угорської армій.

Історичні джерела

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. – Авт.), північно-русів (росіян. – Авт.), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хуруганами (хорватами. — Авт.) і болгар.
3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії господа нашого Ісуса Христа.
5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.
6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно присязі, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів.

8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

11. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства тим, котрі не вступають або не подають надії на вступ до нього.

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – К.; Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 150–152.

З „Руської правди” Павла Пестеля

...Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній

своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи, є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природнім, протівна святій вірі християнській, протівна, нарешті, заповідній волі Всевишнього, який гласить у святому письмі, що люди перед ним усі рівні і що одні лише діяння їх і добродієності різницю між ними роблять.

І тому не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинно бути рішуче знищено.

Увесь російський народ складає один стан – громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

...Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно, до такого устрою держави вести б могло.

Джерело: Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. Для семинарских й практических занятий. – М., 1991. – С. 87, 90.

З першої відозви Головної руської ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя, розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо – Народом!»

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів, поширенням добрих та корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т.п.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати проблеми нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...

Джерело: Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. – Львів–Вінніпег, 1948. – С. 677–678.

Уривок зі статуту про судову реформу

1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду... 7. Для визначення у карних справах вини або невинності і підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених в статуті карного судочинства, приєднуються присяжні засідателі...

19. Мировими суддями можуть бути обрані ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років віку; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх учбових закладах, або склали відповідний цьому іспит, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при виконанні яких могли набути практики у веденні судових справ, і, по-третє, якщо при цьому вони самі, або їх батьки, або дружини володіють хоча б у різних місцях, або площею землі двоє проти того, яка визначена для безпосередньої участі в виборах гласних в повітові земські зібрання... або іншим нерухомим майном, ціною не менше п'ятнадцяти тисяч карбованців, і в містах – нерухомою

власністю, оціненою для збирання податку в столицях – не менше трьох тисяч карбованців...

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів всіх станів: по-перше, з тих, що є російськими підданими; по-друге, що мають не менше 25 років і не більше 70 років віку, і, по-третє, що проживають не менше двох років у тому повіті, де проводяться вибори у присяжні засідателі...

84. У загальні списки присяжних засідателів вносяться:

- 1) почесні мирові судді;
- 2) всі, що перебувають на державній громадянській службі...
- 3) всі, що перебувають на місцевій службі по виборах дворянських і міських товариств, крім міських голів;
- 4) селяни, які обрані в чергові судді волосних судів або до волосних і сільських розправ і рівних з ними сільських судів, а також займали бездоганно не менше трьох років посади волосних старшин, голів, сільських старост, або інші відповідні цим посади в громадському управлінні сільських обивателів різних найменувань або були церковними старостами;
- 5) всі інші особи, що володіють землею в кількості не менше ста десятин або іншим нерухомим майном...

85. Не підлягають внесенню в список присяжних засідателів:

- 1) священнослужителі і ченці;
- 2) всі військові чини, які перебувають на дійсній військово-сухопутній або морській службі, а також ті з громадянських чинів, які перебувають при військах або служать по військовосудовій справі у військовому і морському відомствах.
- 3) вчителі народних шкіл...

86. У список присяжних засідателів не можуть бути внесені всі ті, які служать у приватних осіб.

**Із циркуляру міністра внутрішніх справ П. Валусьва про заборону
української мови (18 липня 1863 р.)**

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії. У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд у С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того

гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. ...

Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Із царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги українською мовою (Емський указ 1876 р.)

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн, упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн, управл.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети „Киевский Телеграф”. Про цю височайшу волю пропоную Головн. упр. до належного виконання.

Іван Франко „Як живеться селянинам-хліборобам”.

Уривок з статті у журналі „Народ”, 1890 р.

Половина мужиків-хліборобів у Галичині не має навіть тільки на життя, що доконче треба, аби з голоду не пухнути. Половина наших мужиків все з року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, то, однак, живе так бідно, як мало де в котрому краю. Та половина наших майже безземельних мужиків рятується, як може, зарібками, та службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі та непоплатні у нас зарібки. Великого промислу та фабрик у нас дуже мало, а цілий заробок то лише на панських ланах. Платня робітника у нас усюди дуже мала, від 15 до 30 крб. на длину так, що з самого зарібку, якби не мав хоть кусник свого їрунту, в жоден спосіб би не вижив. Нещасливе ж те життя тих наших безземельних мужиків-робітників. Самі знаєте, як то живеться. Половина майже кожного села — то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а скороми то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки нема. Такої бідноти або, як то звичайно називають пролетаріїв, множитья у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так зі всіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду, і всім їм грозить однак лихо...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. Частина перша. — С. 306–307.

Рекомендована література

- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1867–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998.
- Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття. Довідник. – К., 1996.
- Головченко В. Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ століття. – Харків, 1996.
- Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990.
- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996.
- Євселевський Л. І., Фарина С. Я. „Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993.
- Калугін Ю. Декабристи в Україні. – К., 1971.
- Кондратюк К. Нариси історії українського національного руху ХІХ ст. – Тернопіль, 1993.
- Кармазін М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1998.
- Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993.
- Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990.
- Ланчуковська Л. Україна в складі Російської імперії ХІХ ст. // Історія в школі. – 2000. – № 3. – С.27–30; № 7. – С. 32–34; № 9. – С. 29–33.
- Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
- Наумець Л. Товариство об’єднаних слов’ян. – Житомир, 1997.
- Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернігів, 1996.
- „Руська трійця”. З історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.

- Сергієнко Г. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983.
- Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції в Україні. – К., 1975.
- Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 1.
- Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1997.
- Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959.
- Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. Вип. 1; Львів, 1995. – Вип. 2.
- Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмні та довідкові матеріали. – К., 1993.